

JANUSZ TAZBIR
(5 VIII 1927–3 V 2016)

Nauka polska poniosła wielką stratę. Zmarł profesor Janusz Tazbir, jeden z najwybitniejszych znawców dziejów kultury nie tylko w Polsce, lecz w skali całej europejskiej historiografii. Jego życie może stanowić znakomitą ilustrację dziejów pokolenia, które mimo trudnych czasów, w jakich przyszło Mu działać, dobrze zasłużyło się w najnowszych dziejach Polski.

Janusz Tazbir urodził się w Kałuszynie, ale w ciągu swego całego życia przyznawał się do uczuciowego związku z Łomżą, w której spędził lata swej młodości — z miastem pracy Jego ojca, pracownika oświatowego, i matki zatrudnionej w przedszkolu. Ojciec po wybuchu II wojny światowej wywieziony został w głąb Rosji, skąd dopiero udało mu się wydostać do Anglii wraz z wojskami generała Władysława Andersa.

Janusz w latach wojny zmuszony został do przerwania nauki i zarabiania na życie jako „pisarz gminny” — w gospodarstwach wiejskich. Praca nie przeszkadzała Mu korzystać z bogatej literatury, przede wszystkim z dzieł klasyków powieści historycznej i twórców wielkiej narodowej poezji. Natychmiast po wojnie zaczął nadrabiać braki w swym wykształceniu, ucząc się na przyspieszonych semestralnych kursach gimnazjalnych. W roku szkolnym 1946/1947 przeszedł już do normalnej klasy maturalnej w szkole im. J. Słowackiego, gdzie zadziwiał nie tylko kolegów, lecz także nauczycieli swym czytaniem i nabytą wcześniej erudycją. Już od początku nauki szkolnej był zdecydowany poświęcić się w trakcie dalszych studiów dziejom szeroko rozumianej historii kultury. Po uzyskaniu świadectwa dojrzałości wiosną 1947 r. rozpoczął studia w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, które ukończył po niespełna czterech latach, uzyskując magisterium na seminarium Władysława Tomkiewicza. Miał już wówczas w swym dorobku pierwsze drukowane rozprawy poświęcone tematyce, która stanowiła główny, acz nie jedyny obszar Jego zainteresowań badawczych — dziejom kultury w dobie nowożytnej, czasem Reformacji, jej

międzynarodowym kształtom i różnorodnym działaniom, a także konsekwencjom wyznaniowym w krajach Europy.

Szybko po studiach, już w roku 1951, pojął za żonę swą koleżankę z uniwersytetu, Julię Ehrefoecht, córkę uczonego fizyka i astronoma, uczennicę Tadeusza Manteuffla, mediewistkę, z którą w 1952 r. doczekał się córki, Aldony, matematyka. Poślubiła ona Adama Krawczyka, także przedstawiciela nauk ścisłych. Z tego związku Janusz Tazbir otrzymał dwóch wnuków, Tomasza, który po studiach prawniczych został adwokatem, i Michała, doktora habilitowanego nauk ekonomicznych. W kolejnych latach rodzina Tazbirów powiększyła się o czterech wnuków, trzy prawnuczki i jednego prawnuka.

Zainteresowania badawcze Janusza były bardzo szerokie. Jeszcze na studiach dał się poznać jako autor pracy o modzie na chińszczyznę w dawnej Polsce. Przede wszystkim interesowały Go zjawiska zachodzące w Polsce czasów Renesansu, ale od początków swych działań naukowych potrafił widzieć je na szerokim tle historii powszechnej. Już w monografii *Echa walk klasowych XVI wieku w polskiej opinii szlacheckiej* opublikowanej w roku 1952 potrafił odejść od narzucanych ówczesnie schematów marksistowskich i przybliżyć czytelnikom obraz polemik religijnych toczących się w Polsce. Kolejne, liczne Jego rozprawy dotyczące antyarińskiej polityki w epoce reakcji katolickiej (z roku 1955), rozszerzenie tego zagadnienia w monografii *Arianie i katolicy* (wydanej w 1971 r.) i dodatkowo przystosowanej dla czytelników niemieckich, przybliżenie tych zagadnień w *Dziejach Braci polskich na wygnaniu* (1977) — wszystkie te wielowątkowe zagadnienia ukazywane były na tle dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej. Już wcześniej, w 1966 r., przygotował monumentalne dzieło *Historia kościoła katolickiego w Polsce (1460-1795)* (wydane w ramach angielskojęzycznej *History of Poland* w 1968 r.). Ta synteza przynosi nie tylko obraz podstawowej instytucji kościelnej, lecz także omawia główne fazy kryzysu Rzeczypospolitej w XVII w.

Prace Tazbira wydawane we włoskojęzycznej historii Europy, w licznych rozprawach publikowanych we Francji w Niemczech, w Czechach czy na Węgrzech pozwalają ukazać specyfikę dziejową Polski na tle powszechnym. Do powszechnego obiegu wszedł tytuł charakteryzujący Rzeczpospolitą w dobie największych konfliktów religijnych czasów nowożytnych — *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.* (1967). Obszerna monografia pt. *Dzieje polskiej tolerancji* została poświęcona zjawisku charakteryzującemu stosunki w Rzeczypospolitej w czasach walk wyznaniowych w Europie (1973) i stanowi kamień węgielny naszej wiedzy o podstawowych problemach religijnych badanej epoki, podobnie jak liczne syntetyczne ujęcia kultury w dobie Renesansu. Znakomicie ukazują te zagadnienia także rozprawy poświęcone świadomości religijnej mieszkańców Europy w dobie nowożytnej (wyd. po angielsku w 1986 r.), artykuły o wojnach religijnych we Francji w oczach Polaków, monografia *Szlachta a konkwistadorzy* (1969). Do znaczących syntez należy też ukazanie mniejszości wyznaniowych w Polsce w długim okresie czasu sięgającym od XVI do XX w. Badacz ukazywał je na tle europejskich dziejów powszechnych w czasach nowożytnych,

publikując w 1977 r. ważną rozprawę pod tytułem *Poland and the Concept of Europe in the XVI–XVIII Centuries* oraz nieco później, w 1983 r., *Der polnische Staat und die Kirche in der Neuzeit*.

W swych pracach nie unikał ukazywania szerokich, syntetycznych wizji przeszłości swego kraju. Dał temu wyraz w opublikowanej w 1997 r. monografii *Polska na zakrętach dziejów czy we wcześniejszej nieco rozprawie dotyczącej roli kazań w propagandzie religijnej w Polsce*. Ukazywał dzieje Rzeczypospolitej XVII w. na tle powszechnym, tak jak w artykule *Rzeczpospolita szlachecka na skrzyżowaniu kultur i wyznań* (1992) lub w popularnej monografii wydanej pod tytułem *Świat panów Pasków* (1986).

Szeroki zakres Jego zainteresowań kulturą polską na tle europejskim dobrze ukazują prace ofiarowane Mu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin w 1997 r. Zatytułowane zostały *Kultura staropolska – kultura europejska*, zestawiające także przebogaty dorobek Jubilata. Zestaw Jego prac dobrze ukazuje, że Tazbir nie ograniczał się tylko do badań nad stosunkami w czasach sięgających od Odrodzenia do Oświecenia w Europie, lecz podejmował często problemy dotyczące stosunków współczesnych. Co także istotne, nie cofał się przed polemiką z wieloma autorami i poglądami tkwiącymi w świadomości polskich czytelników od wielu lat. Jego rozprawy o bitwie pod Wiedniem w świadomości historycznej Polaków (1983) czy o *Polakach na Kremlu* znakomicie ukazują znaczenie tych wydarzeń dla dziejów nie tylko Rzeczypospolitej, lecz także naszych sąsiadów.

Wszechstronność Jego zainteresowań budzi uznanie. Wśród prac dotyczących związków dziejów Polski z historią powszechną znajduje się wiele rozpraw, między innymi wydana w 1967 r. pod tytułem *Polscy przyjaciele i wrogowie konkwestatorów*. Opisując poglądy mieszkańców naszego kraju, odwoływał się do znaczących wydarzeń zachodzących w powszechnych dziejach kontynentu. Omawiał m.in. wojny religijne we Francji widziane oczami naszych rodaków (w: „Bulletin de la Société de l’histoire du protestantisme français”, t. 128, 1982, nr 1). Syntetycznie ujmował *Mniejszości wyznaniowe w Polsce XVI–XX wieku* (2001). Nie stronił od szerokich ujęć, publikując w 1978 r. rozprawę o kulturze polskiej w XVI w., a rok wcześniej tekst *Poland and the Concept of Europe in the XVI–XVIII Centuries*. Zajmował się *Prahistorią polskiej utopii*, pracy bardzo użytecznej dla badaczy wszystkich naszych okresów dziejowych (1966), badał prekursorów polskiego libertynizmu (1961) i *Problemy spornych dziejów kontrreformacji w Polsce* (1978). Pisał o wkładzie w naszą wiedzę swych wybitnych poprzedników, takich jak Aleksander Brückner, ale starał się w swych publikacjach ukazywać nie tylko niewątpliwe osiągnięcia, lecz również słabe strony ich tekstów. Jego rozprawy o pracach Henryka Barycza, T. Manteuffla czy W. Tomkiewicza pozwalają na lepsze poznanie dorobku uczonych naszych czasów.

Janusz Tazbir wiele miejsca w swych pracach poświęcał analizie źródeł. Analizował zachowane w Polsce i na Rusi rękopisy zawierające rozprawy religijne; brał na warsztat tematykę używanych terminów, takich jak *antemurale*. Podejmował temat stosunku polskiego Oświecenia do problemów asymilacji narodowej. W innych pracach dotyczących naszej historiografii omawiał wizje

epoki średniowiecza funkcjonujące w piśmiennictwie polskim, zajmował się rozumieniem i używaniem w historiografii europejskiej terminów takich jak okrucieństwo i tolerancja. Analizował dorobek i znaczenie w myśli europejskiej tych myślicieli, którzy odgrywali istotną rolę w czasach dysput religijnych, tworząc wzorce religijne dla życia mieszkańców wielu krajów — Piotra Skargi, Filipa Melanchtona, Jakuba Niemojewskiego, Stanisława Lubienieckiego, Wojciecha Tylkowskiego. Badał rozumienie czasu przez ludzi żyjących w dawniejszych epokach. Wiele miejsca poświęcał omawianiu i funkcjom społecznym pełnionym przez najróżniejsze falsyfikaty, pisząc m.in. o *Protokołach Mędrców Syjonu* (które doczekały się tłumaczenia na język czeski), o *Pseudoariańskich świątyniach i grobowcach* czy analizując temat *Przyczynek do dziejów mistyfikacji historycznych* (1992). Nie wahał się polemicznie podejmować zagadnienia szczególnie ważne dla polskiej pamięci (w artykule *Krzyżacy — krótkie dzieje i długa legenda*, 1996; *Twórcy i burzyciele legend historycznych*, 1996; lub *Kamienie milowe polskiej świadomości historycznej*, 1997). Opracował też w tym nurcie swojej twórczości pracę o *Rzeczypospolitej Babińskiej w legendzie literackiej* (1972). W artykule *Zdraycy — pomnikami zhańbieni* ukazał przekazy o polskich generałach występujących przeciw powstańcom 1830 r. W tym też zakresie Jego dorobku mieści się rozprawa *Polska sława Krzysztofa Kolumba* (1991) ukazująca prawdę i mity w przekazach polskich dotyczących wielkiego podróżnika, także rozważania z roku 1996 pod tytułem *Pomiędzy stereotypem a doświadczeniem* czy praca *Spiski przeciw światu* (1985).

Wiele dyskusji i polemik wywołała książka Janusza Tazbira z 1987 r. *Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy. Mity a rzeczywistość historyczna*. Może ona stanowić podstawę do potrzebnej w naszym kraju dyskusji o roli wyobrażeń historycznych i ich znaczeniu w kształtowaniu wiedzy o przeszłości. Jego rozprawy *Polski barok wobec średniowiecza: między wzorcem a naganą* (1992) czy *Asymilacja w Rzeczypospolitej: od dobrowolności do przymusu* (2010) dostarczały (i dostarczają nadal) argumentów dla bieżących sporów ideologicznych czy politycznych. W tym nurcie Jego twórczości dotyczącej widzenia świata przez polską szlachtę mieści się synteza z 2013 r. — *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit — upadek — relikty*, ważna dla zrozumienia wielu dzisiejszych postaw Polaków, podobnie oryginalna rozprawa *Sarmaci o Abisynii: stereotypy i wiedza* (1997). W zbliżonym przedziale tematycznym znajduje się rozprawa z 1996 r. *Pomiędzy stereotypem a doświadczeniem*, ważny wkład do rozważań dotyczących kształtowania wierzeń i zdobywania wiedzy o przeszłości oraz opisy stanu wiedzy naszych rodaków na temat wielkich odkryć geograficznych (1973).

W dorobku Janusza Tazbira znalazły się też rozprawy dotyczące późnych czasów nowożytnych, nawet także współczesnych — o polskiej tytułomanii, o edytorskich potknięciach w różnych wydawnictwach — z pewnością ważnych nie tylko dla poznawania przeszłości, lecz także dla dzisiejszych badaczy.

Należy też wspomnieć o Jego pracach dotyczących bardzo osobistych wyznań i wspomnień — *Pożegnanie z XX wiekiem* (1999), *Pokuszenie historyczne* i zbiór rozważań poświęcony różnym aspektom przeszłości zatytułowany *Od Sasa do Lasa* (2011).

Nie sposób w niniejszym krótkim wspomnieniu omówić wszystkich czy nawet tylko najważniejszych dzieł Janusza Tazbira. W ciągu ponad sześćdziesięcioletniej pracy badawczej opublikował ponad tysiąc prac naukowych, nie licząc krótkich wypowiedzi i notek publikowanych na łamach warszawskiej „Kultury”, „Polityki”, „Tygodnika Powszechnego” czy wielu innych czasopism, a także licznych audycji popularyzujących wiedzę historyczną w radiu i w telewizji. Przekazywał w nich wnikliwe uwagi dotyczące bieżących zagadnień naukowych lub spraw publicznych. Był On bowiem, zgodnie z normami życia wybitnych uczonych humanistów, bardzo aktywny na polu organizacji badań.

W latach 1983–1990 pełnił urząd dyrektora Instytutu Historii PAN; w 1999 r. został wybrany na wiceprezesa PAN, pełniąc ten urząd do 2003 r.; był czynnym członkiem Polskiej Akademii Umiejętności, przewodniczył Radzie Naukowej *Polskiego Słownika Biograficznego* i Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej, był członkiem rady Muzeum POLIN, przewodniczącym Rady Redakcyjnej „Przeglądu Humanistycznego”, członkiem Rady Języka Polskiego PAN, laureatem Nagrody Literackiej m.st. Warszawy, wieloletnim współpracownikiem i przewodniczącym Rady Społecznego Stowarzyszenia Prasoznawczego „Stopka” w Łomży.

Został uhonorowany powołaniem Go na doktora honoris causa Uniwersytetu Opolskiego (2000), członka honorowego Rosyjskiej Akademii Nauk (także 2000 r.), przyznaniem Mu Krzyża Komandorskiego z Gwiazdą Orderu Odrodzenia Polski (1999), orderu Gloria Artis (2008), Nagrodą Fundacji Alfreda Jurzykowskiego w USA.

Jego współpracownicy, uczniowie, koledzy i przyjaciele ponieśli wielką, niepowetowaną stratę. Nie tylko z powodu utraty uczonego, który wzbogacał wiedzę w skali rzadko spotykanej. Również dlatego, że Janusz Tazbir był wiernym towarzyszem swych kolegów, na którego pomoc i radę można było zawsze liczyć. A także z racji Jego umiejętności opowiadania o sobie i o innych. Jego poczucie humoru, Jego celne opinie o ludziach i wydarzeniach wzbogacały środowiska, w których przebywał.

Pozostanie na długo w pamięci swych przyjaciół.

Henryk Samsonowicz
(Warszawa)